

Petra Svoljšak* in Petra Kolenc**

Obnavljanje Goriške po prvi svetovni vojni in vloga arhitekta Maksa Fabianija***

IZVLEČEK

Razprava obravnava vojno škodo na Goriškem po prvi svetovni vojni in povojno obnovo dežele. Z obnovo so različni odbori začeli že med samo vojno, potem ko se je z Goriške umaknila fronta na Piavo. Sočasno sta potekala procesa obnove in vračanja beguncev, zlasti pa je bila pomembna vloga domačih obrtnikov, ki so sodelovali pri obnovi. V obnavljanje Goriške se je dejavno vključil tudi priznani arhitekt Maks Fabiani, sprva še v avstrijski službi, po italijanski zasedbi (in kasneje priključitvi) Goriške pa je vodil obnovitvena dela tudi v italijanskem uradu. Za obnovo je pripravil regulacijske načrte številnih krajev Primorske, posameznih javnih zgradb in trgov ter v porušene vasi vzdolž Soče vnesel novo urbanistično podobo dežele.

Ključne besede: Goriška, prva svetovna vojna, vojna škoda, povojna obnova, Maks Fabiani

ABSTRACT

THE RECONSTRUCTION OF THE GORIŠKA REGION AFTER WORLD WAR I AND THE ROLE OF THE ARCHITECT MAKS FABIANI

The following discussion focuses on the war damages in the Goriška Region after World War I and on the country's post-war reconstruction. Already during the war, after the Soča/

* Dr., znanstvena svetnica, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; petra.svoljsak@zrc-sazu.si; ORCID: 0000-0001-5814-6748

** Dr., višja strokovna sodelavka, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Raziskovalna postaja Nova Gorica, Delpinova 12, SI-5000 Nova Gorica; petra.kolenc@zrc-sazu.si; ORCID: 0000-0002-5031-4564

*** Raziskava je nastala v sklopu raziskovalnega programa P6-0052 *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno in inovativno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Isonzo Front had moved towards the river Piave, various committees started focusing on reconstruction. The processes of restoration and refugee repatriation took place simultaneously, and the role of the local artisans in the renovation was particularly significant. The renowned architect Maks Fabiani became actively involved in the recovery of the Goriška Region, initially still in the service of the Austrians. However, after the Italian occupation (and later annexation) of this area, he also oversaw the restoration works in the Italian office. To this end, he drew up regulation plans for many towns, individual public buildings, and squares in the Slovenian Littoral and introduced a new urban image to the destroyed villages along the river Soča.

Keywords: the Goriška Region, World War I, war damages, post-war reconstruction, Maks Fabiani

Skoraj nedoumljivo je, da v letu 2023, ko vojna divja na evropski tleh, ko kot nemočne priče gledamo posnetke porušenih mest in pokrajine Ukrajine, in najnovejšega izraelsko – palestinskega konflikta, ki zarisujejo naš vsakdan – in ko iz Sklada za izgradnjo miru pri OZN Evropa svoje misli usmerja k nakupu orožja oziroma nas Amerika pohvali, da smo na »pravi strani zgodovine«¹ – opozarjamo na gradivo izpred več kot stotih let, ki priča o do tal porušenem Posočju, Krasu, Vipavski dolini. Prav takšno je bilo namreč stanje po razdejanju soške fronte, v katerega se je na vrhuncu svoje profesorske kariere na Dunaju odločil vrniti kraški arhitekt in urbanist Maks Fabiani (1865–1962) prav z zavezanostjo, da pomaga pri obnovi porušenih krajev Posočja, saj je čutil moralno dolžnost, da ostane in prispeva k obnovitvi krajev na zahodni slovenski narodnostni meji.

»O vojnih škodah na Goriškem ni izšla do danes nobena natančna niti uradna niti zasebna statistika, vsled česar jih je mogoče le približno ugotoviti,«² so zapisali v poročilu Pisarne za zasedeno ozemlje v Ljubljani 30. decembra 1918 in predlagali:

»Pri ugotovitvi morajo zadostovati za podlago podatki statistike ljudskega Štetja iz let 1900 in 1910. Na podlagi teh podatkov ugotovljene škode je cenjena po cenah iz leta 1914. Akoravno sedaj niti ugotovitev niti cenitev nista popolnoma natančni, vendar podajata vsaj približno sliko škod, katere je pretrpel slovenski narod na Goriškem. Po podatkih ljudskega štetja iz leta 1910 šteje goriška dežela Slovencev, bivajočih kompaktno v 106 občinah in mestu Gorica ter vasicah Boškini in Petejani skupno 154.322; po statistiki iz leta 1900 je v slovenskem delu dežele 39.394 hiš in izmed 2300 hiš v Gorici približno 800 slovenskih. Vseh tovarniških obratov v slovenskem ozemlju je bilo ob začetku vojske 48. Vsled sovražnega ravnanja vojaških in upravnih avstrijskih oblasti doma, kakor tudi za

1 Sklad za izgradnjo miru, pridobljeno 3. 10. 2023, <http://unis.unvienna.org/unis/sl/pressrels/2006/unisinf170.html>. Z zavedanjem, da ni črno-bele slike vojne v Ukrajini. – Več Benjamin Abelow, *Kako je zahod pripeljal vojno v Ukrajino. Kako je politika ZDA in Nata pripeljala do krize, vojne in do tveganja jedrske katastrofe* (Ljubljana: Založba ZRC, 2023), 111.

2 SI AS 59-1-10/13, Vojne škode na Goriškem, 30. 12. 1918.

Slika 1: Bovec v ruševinah

Vir: Društvo soška fronta

časa begunstva v tujini je narod trpel ogromno materijelno škodo, ker je bil gnan, kakor čreda živine od doma, ne da bi kdo skrbel za rešitev njegovega imetka, tako, da je prišel po ogromni večini popolnoma gol brez sredstev v neprijazno mu tujino. Tudi sicer je vlada po možnosti ljudstvo prikrajšala, ker mu je odrekla po večini podpore, katere so uživali vsi drugi državljani po vpoklicanih, tako da ga je tudi v tem oziru oškodovala za mnogo milijonov. Kolikor je namreč prebivalcev Goriške bivalo v taboriščih, sploh niso dobivali vojaških podpor. Drugim se pa iste vsled neprijaznosti uradov niso nakazale oziroma če so bile nakazane, niso izplačevale podpore. Škodo bi bilo razdeliti tedaj v tri velike kategorije.

- 1) Škode, katero je narod pretrpel na svojem imetju vsled direktnega vpliva vojnih dogodkov, t. j. škodo na poslopih in podjetjih, na svoji opravi in drugih premoženjih, na živinoreji in na zemljiščih ter pridelkih.
- 2) Škodo, katero je pretrpel s tem, da se je moral ves čas svojega bivanja izven domovine preživljati brez zadostne podpore od strani države, akoravno je bila ista po zakonu dolžna izplačevati mu podporo v denarju in tudi v naravi.
- 3) Škode vsled izgube normalnih dohodkov tekom časa begunstva.«³

3 SIAS 59-1-10/13, Vojne škode na Goriškem.

Poročilo je bilo verjetno tudi podlaga za članek dr. Slavka Fornazariča,⁴ ki je izšel v socialistični reviji *Demokracija* v letu 1919,⁵ vendar pa je po podatkih bolj natančno oziroma bolj izčrpno. V prvem sklopu nastalih škod se je poročilo osredotočilo na neposredno materialno vojno škodo na nepremičninah, ki je tudi predmet pričujoče razprave, zanimiva pa je vsekakor tudi analiza škode, ki so jo utrpeli goriški prebivalci zaradi izpada rednih dohodkov, begunstva in drugih okoliščin, ki so vplivale na njihovo gmotno stanje. Ocenili so, da je »[v] splošnem [...] največ trpela goriška okolica in pol. okraj tolminski, deloma sežanski. Gradiščanski in tržiški okraj prihajata le toliko v poštev, v kolikor prebivajo v njih Slovenci. Močno je bila prizadeta Gorica sama, zlasti predmestja, ki so po velikem delu slovenska.«⁶ Prizadete občine so nadalje razdelili med porušene in poškodovane. Kot porušene so označili tiste občine, v katerih so bile porušene vse hiše ali več kot polovica, ostale pa so bile poškodovane, in teh občin je bilo 33. Poškodovane občine (35) so bile tiste, v katerih so bile hiše v veliki večini poškodovane, deloma pa tudi porušene, pri čemer so kot porušene hiše obravnavali tiste, ki so bile poškodovane toliko, da jih ne bi bilo mogoče več obnoviti. Tretja kategorija vojne škode pa so bile oropane občine, saj so bile hiše »oropane vsega lesa, vrat, oken, podov in tramov, seveda tudi vse oprave in drugih premičnin. Popolnoma oropanih je bilo 50 občin, deloma pa 25.«⁷ V nadaljevanju so statistiko občin pretvorili v število stavb, pri čemer je bila Gorica obravnavana posebej. Po podatkih Pisarne za zasedeno ozemlje je bilo v prizadetih slovenskih občinah 22.106 stavb, od tega jih je bilo 8994 porušeni, 3747 poškodovanih in 14.736 popolnoma izropanih. Na podlagi cen iz leta 1914 so izračunali, da znaša škoda na porušenihišah 67.500.000 kron, škodo na zidovju na poškodovanihišah so ocenili na 13.100.000 kron, škodo na popolnoma izropanih hišah (premičnine in nepremičnine) so ocenili na 22.000.000 kron.⁸ V mestu Gorica so škodo na slovenskih stavbah, od skupno 2300 naj bi bilo 800 slovenskih, ocenili takole: 400 porušeni stavb je utrpelo za 8.000.000 kron škode, škoda na 400 močno poškodovanih stavbah je bila 4.000.000 kron, v vseh 800 stavbah pa naj bi zgnili leseni deli, okna, podi in podobno, kar je bilo ocenjeno na 4.000.000 kron. Posebej so škodo predstavili za Trgovski dom, ki je zgorel (500.000 kron), za Ciril- Metodovo šolo na Blanči (30.000 kron) ter za Hotel Südbahn (500.000 kron). Na 3.000.000 kron je bila ocenjena škoda na 100 cerkvah, ki so bile porušene ali tako močno poškodovane, da so veljale za porušene. Na drugih 150 javnih stavbah so škodo ocenili prav tako na 3.000.000 kron. Pregledali so tudi ostali fond javnih stavb, na 150 poslopijih je bilo škode za 3.000.000 kron. Skupna škoda na industrijskih podjetjih Slovencev na Goriškem je bila ocenjena na 7.036.000 kron: od 48 tovarn na slovenskem delu dežele je bilo devet opekarn, od tega osem porušeni (škode je bilo

4 Primorski Slovenec, narodno-politični delavec in odvetnik (1888–1969), tudi begunec med prvo svetovno vojno, kasneje tudi iz Julijske krajine v Jugoslavijo. – Gl. Goranka Kreačič, »Mož od Soče: portret dr. Slavka Fornazariča, borca za narodnostne pravice primorskih Slovencev,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 2 (2017): 8–32.

5 Dr. S. Fornazarič, »Goriška,« *Demokracija* II, št. 1-3 (1919): 20–29.

6 SI AS 59-1-10/13, Vojne škode na Goriškem, 30. 12. 1918.

7 Ibidem.

8 Ibid.

Slika 2: Bovec – glavni trg s parkom

Vir: SI PANG/0667, Zbirka razglednic krajev, Bovec št. 1711

za 800.000 kron), štiri tovarne usnja (skupna vrednost škode 1.020.000 kron), tovarna čevljev v Mirnu (80.000 kron), Križničeva tovarna parketov (100.000 kron), mizarska zadruga v Solkanu (150.000 kron), apnarni v Solkanu in Mirnu ter še ena manjša v Mirnu (skupaj 150.000 kron), tovarna stolov v Tolminu (150.000 kron) in svečarna Kopač v Gorici (36.000. kron), livarna Polli v Gorici (100.000 kron), tovarna mila v Gorici (200.000 kron), parni mlin v Komnu (50.000 kron), tiskarna Andreja Gabrščka v Gorici (200.000 kron), mlini in jezovi (2.000.000 kron). Po ugotovitvah Pisarne je iz izropanih hiš izginila tudi vsa oprema v vrednosti 33.472.000 kron. Celotno škodo na stavbah so ocenili na dobrih 166 milijonov kron.⁹

Poročilo je napovedalo tudi škodo v kmetijstvu in živinoreji, pri čemer so poudarili, da je bila največja škoda na vinogradih, ker so bili ti neposredno pod sovražnim ognjem in ker trta zahteva »vztrajn[o] obdelovanj[e]«; vinogradi so zaradi večletnega zanemarjanja popolnoma propadli, zato bi jih bilo treba nadomestiti z novimi. Pred izbruhom vojne je bilo okoli 8236 ha vinogradov, poškodovanih ali opuščenih je bilo po vojni 6000 ha (12.000.000 kron); od 62.474 ha gozda je bilo 15.000 ha popolnoma uničenih, 18.000 ha pa deloma (63.000.000 kron), uničenih je bilo 20 odstotkov travnikov – od 52.838 ha je bilo prizadetih 10.000 (4.000.000 kron), od skupno 20.156 ha njiv je bilo prizadetih nad 4000 (3.000.000 kron), od 67.617 ha planin in pašnikov je bilo poškodovanih 10 odstotkov (2.000.000 kron) in teh je bilo največ na Krasu, od 500 vrtov so bili goriški vsi poškodovani, tam je število vrtov pred vojno

9 Ibid.

skokovito naraslo (500.000 kron), škodo na sadnem drevju in murvah so ocenili na 1.500.000 in dodali, da so bili sadovnjaki skoraj popolnoma uničeni. Glede škode v živinoreji je poročevalec pojasnil, da je bilo škodo zaradi različnih okoliščin (prodaja pod ceno, izguba, rekvizicije, živinska kuga) težko ugotoviti, poleg tega pa med nastankom poročila v prizadetih krajih ni bilo živine. Tako so na podlagi podatkov iz leta 1910, ki so v sežanskem, goriškem in tolminskem okrajnem glavarstvu zabeležili 2557 konj (1.150.000 kron), 53.665 glav goveje živine (21.466.000 kron), 59.607 prašičev (5.960.000 kron), 19.661 ovac, 6102 kozi in 8949 čebeljih panjev (skupno 1.000.000 kron), podali tudi oceno škode – vse naštete živine naj bi bilo le še 20 odstotkov, škoda pa naj bi torej znašala 23.660.000 kron.¹⁰ V gospodarsko škodo so všteli tudi izpad dohodka, ki ga je prebivalstvo utrpelo zaradi različnih vojnih okoliščin, od begunstva do omejenega gibanja v vojnem območju in vojaške zasedbe površin. Poudarili so tudi, da je bilo kmetijstvo pred vojno zelo izvozno naravnano (krompir, vino, sadje), kar je seveda vplivalo na visoke dohodke. Ocenili so, da je prebivalstvo, ki je pred vojno letno zaslužilo nad 30 milijonov kron (po cenah iz leta 1914), v letih 1915, 1916 in 1917 izgubilo celotne dohodke iz zemljišč ter 80 odstotkov dohodkov v letu 1918. Predvidevali so, da zaradi neposrednih vojnih dejstev na Goriškem vsaj še dve leti po vojni ne bodo prinašala dohodka, vinogradi pa kar štiri leta, kar bi v dohodku zneslo kar 80.000.000 kron, skupaj pa je bila izguba v izdelkih ocenjena na 145.000.000 kron.¹¹

Toda za številkami se je razkrivalo nepredstavljivo vojno razdejanje. »Sredina slovenske Goriške, od Devina na morju do Predela, je bila opustošena, vasi in trgi razrušeni in požgani, polja in nasadi podobni razriti puščavi, prepleteni z bodečo žico in posuti z izstrelki. V zimi 1917–1918 so po tej nesrečni deželi gospodarile podgane, ki so poleg mnogih drugih poslov odvzemale delo tudi grobarjem,«¹² je zapisal zdravnik Anton Breclj, ki je pod psevdonimom Bogdan Kazak v reviji *Mladika* leta 1935 objavljaval svoje vojne spomine,¹³ ki se v nekaterih prispevkih navezujejo tudi na razmere na Goriškem, gmotne, zdravstvene in družbene, kot jih je pogojevala vojna po umiku neposredne fronte na Piavo. To je bil čas, ko so se umaknile italijanske oblasti, ko se domače še niso vrnila ali so delovale v zelo omejenem obsegu in je

»Goriška [...] trpela še naprej, muke so se spremenile, a ne zljajšale [...], živilska oskrba po občinah je opešala. Za denar, kakor smo imenovali tiste krpice rdečega papirja, se ni dobilo nič, najmanj pa živil. Sila kola lomi. Tako se je takrat bahato razvilo poleg bujnega verižništva neko splošno barantanje z blagom, lotevala se nas je neka poblaznost, kakor pravijo moji rojaki pohlepu po gmotnih vrednotah, in očitno kvarila naše nravi.«¹⁴

10 Ibid.

11 Ibid.

12 Anton Breclj, »Ob prevratu na Goriškem,« *Slovenec*, 28. 10. 1928, 18, 19.

13 »V vojaški službi,« *Mladika* 16, št. 1 (1935): 13–16. »Srečanje s kolero,« *Mladika* 16, št. 2 (1935): 53–55. »Skrivne groze,« *Mladika* 16, št. 3 (1935): 91–94. »Lačen,« *Mladika* 16, št. 4 (1935): 135–39. »Slučaji, ki so ali niso slučajji,« *Mladika* 16, št. 5 (1935): 179–82. »Zdravilo za smrt in življenje,« *Mladika* 16, št. 6 (1935): 219–23. »Za viteški red Franca Jožefa,« *Mladika* 16, št. 8 (1935): 299–303. »Podgane,« *Mladika* 16, št. 9 (1935): 335–39. »Cvetoča kri,« *Mladika* 16, št. 10 (1935): 377–81. »Nadloge pred prevratom in sam bolan,« *Mladika* 16, št. 11 (1935): 421–26.

14 Bogdan Kazak, »Cvetoča kri,« *Mladika* 16, št. 10 (1935): 377.

Slika 3: Šempeter pri Gorici - porušena glavni trg in cerkev Sv. Petra

Vir: SI PANG/0667, Zbirka razglednic krajev, a. e. 214, št. 13 (originale hrani rodbina Coronini, Gorica)

Pokrajina, ki jo je zapustila fronta, je nudila strašljiv pogled:

»Kolikokrat sem šel preko razkopane zemlje, koder se je vlekla bojna črta do prejšnje jeseni v obliki strelskih jarkov, zakopov, rovov in granatnih jam in kjer je bilo uničeno vse rastlinje. Od sv. Katarine nad Solkanom čez Kostanjevico in Sv. Marka nad Šenpetrom, preko vrtojbenskega gričevja do kraškega roba pri Vrtočah se je razprostiral širok pas gole, rjave zemlje kakor nezaceljena rana. Okoli nje je že zgodaj spomladi bujno ozelenela trava, grmičje in drevje, tam pa je zamrlo vse. Že ob pogledu na to rano naše zemlje me je spreletelo bridko občutje, ob prehodu čez njo me je vsakikrat obhajala groza.«¹⁵

Toda vojna ni zapustila le ranjene zemlje, zdravnik Brecelj se je vsakodnevno srečeval tudi z grozljivimi prizori poškodb, ki so jih povzročali ostanki razstreliva, in to vsepovsod, kjer so se igrali otroci ali so svoje začasno bivališče našli begunci:

»Po tistih brlogih so se dogajale neštete strahote. Kolikokrat se je razpočila pod zasilnim ognjiščem skrita granata in raznesla družinico, ki je čakala okoli kotliča polente! Drugič je razneslo svetilko, napolnjeno s petrolejem, ki je bil prav za prav vojaški bencin; koliko otrok se je opeklo do smrti, koliko jih je oslepel! Drugje so začeli brskati po zemlji, da bi jo pripravili za saditev ali setev. Vsak teden je bilo samo v goriški okolici nekaj primerov, da je kopač, star mož ali vojni pohabljenec ali nedorasel mladenič zadel s krampom na granato ali šrapnel v zemlji in zletel raztrgan v zrak. Največ otrok pa so poškodovale ročne

15 Ibid., 381.

granate. Te peklenske navlake je bilo na obeh straneh bojne črte toliko, da je niso iztrebili popolnoma niti do danes. Takrat je ležala kar povsod in bila otrokom priljubljena igrača. Navadno jo je otrok toliko časa preiskoval, da se mu je razpočila v rokah, mu odnesla roke in raztrgala obraz.«¹⁶

Po nekaterih ocenah naj bi na območju nekdanjega vojskovališča ob Soči ostalo en milijon neeksplodiranih ubojnih predmetov.¹⁷

Toda v tem prehodnem obdobju med premikom bojne črte in koncem vojne je bila prva skrb namenjena fizični obnovi razrušene dežele, kar je omogočilo tudi postopno – v tesni povezavi s stanjem na terenu – vračanje beguncev, tako da sta procesa obnove in vračanja beguncev postala soodvisna in sočasna. Z obnovo se je ukvarjalo več odborov. Na deželni ravni je bila ustanovljena Deželna komisija za obnovo, ki ji je načeloval minister za javna dela baron Emil Homann von Herimberg, predsedovali pa so ji deželni namestnik baron Adolf Fries Skene in deželni glavar mons. Luigi Faidutti ter predstavniki različnih uradov. Omeniti velja, da so se deželne oblasti spomladi leta 1918 začele vračati na Goriško in v Gorico, medtem ko je deželni glavar Faidutti kar vztrajal v izgnanstvu na Dunaju, kar je zlasti slovenskemu goriškemu prebivalstvu vzbujalo dvome in negotovost glede hitre in učinkovite obnove dežele. Slovenske interese v deželni komisiji so poleg Andreja Gabrščka zastopali deželna poslanca dr. Alojzij Franko in dr. Anton Gregorčič, državni poslanec Josip Fon, nekateri župani in višji uradniki, kar pa je bilo po oceni A. Gabrščka nezadostno ali neprimerno skromno glede na veliko vojno škodo.¹⁸ Čeprav »[o] sejah te deželne komisije ne bom poročal«,¹⁹ je zapisal Gabršček v spominih, »kajti čuli smo tam samo formalnosti, kajti sklepe so delali drugi in ne komisija«, pa je bil vendarle ustanovljen tudi obnovitveni urad, katerega oddelek za gradbe in načrte je vodil dr. Maks Fabiani in ki je v prihodnjih letih opravil temeljno delo za obnovo Goriške.

Osrednjo vlogo »na terenu« je prevzel »Osrednji odbor za vrnitev beguncev in obnovitev Primorja na Dunaju«, ki je bil ustanovljen konec novembra 1917 pod pokroviteljstvom Jugoslovanskega kluba. Organizacijsko in delovno je odbor usmerjal zlasti Andrej Gabršček, ki je skupaj s sodelavci reševal številna vprašanja, od obnove do vračanja beguncev, njihove oskrbe in po razpadu monarhije zlasti vrnitve beguncev iz avstrijskih begunskih taborišč. Ena od temeljnih in prvih skrbi pa je bila »osvoboditev čim večjega števila naših obrtnikov in drugih podjetnikov od vojaške službe pod naslovom: da so ti možje neobhodno potrebni za obnovo Primorske«.²⁰ Na sestanku predstavnikov odbora (Gabršček, Josip Fon, dr. Matko Laginja) na vojaškem in domobranskem ministrstvu januarja 1918 so določili smernice odpusta iz vojaške službe, po objavi v časopisih pa se je na odbor zgrnilo veliko prošenj in za 53 domačih obrtnikov je odboru uspelo izposlovati oprostitev od vojaške službe. Istočasno se je v slovenskem časopisju pojavila tudi novica o priložnosti za nemške obrtnike in rokodelce v Gorici,

16 Ibid., 378.

17 Jaka Marušič, *Prva svetovna vojna v muzejih na Slovenskem: magistrsko delo* (Ljubljana, 2006), 78.

18 Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci 2* (Ljubljana: Samozaložba, 1935), 538.

19 Ibid., 536.

20 Ibid., 538.

kamor bi jih oblasti naselile in jim ponudile trajno in dobro plačano delo; čeprav so bili obrtniki zelo zelena delovna sila, je ni bilo enostavno plačati, saj je »[z]idar, tesar, mizar in vsak drugi obrtnik [...] prevzemal pri meni dela samo s tem pogojem, da sem mu dajal vsaj polovico zaslužka v živilih ali uporabnem blagu«,²¹ pa je časopis *Slovenec* v rubriki, namenjeni novicam iz Maribora in okolice, svaril, da bodo oblasti dajale prednost in pospeševale naseljevanje pridnih in marljivih Nemcev: »K temu nemškemu pozivu moramo le zaklicati: Slovenci na krov! Mi nikakor ne smemo držati križem rok! To tembolj, ker se Nemcem že obljubuje pomoč oblastnij. Tu treba tem bolj strniti vse naše vrste in časopisje nikakor ne sme prezreti sličnih pozivov v nemškem časopisju.«²²

Po vzoru medvojnih taborišč v notranjosti monarhije je odbor načrtoval izgradnjo začasnih bivališč oziroma manjših begunskih taborišč, kamor bi preselili tudi šolske ustanove in druge urade, potrebne za oživitev življenja na področju nekdanjega bojišča. Dunajski »Osrednji odbor« je deloval do leta 1920, ko je bilo likvidirano t. i. begunsko vprašanje in je naloge obnove nadaljevala »Zveza slovenskih županstev«.

Z vojaškega vidika ni bilo ovir za organizirano, a postopno vračanje slovenskih beguncev iz avstrijskih begunskih bivališč, ki se je začelo po kobariškem preboju oktobra 1917. Postopnost so narekemale slabe razmere na nekdanjem bojišču. Čeprav sta bila obnova porušenih krajev in vračanje beguncev v vzajemni odvisnosti, pa zaključka procesov nikakor nista bila sočasna, saj je obnova trajala še dolgo v dvajseta leta 20. stoletja. V začetku tega desetletja so se iz begunskega taborišča Strnišče pri Ptujju vrnili zadnji begunci, del pa se po zavestni odločitvi ni želel vrniti v domače kraje, ker jih je okupirala italijanska vojska, saj so okupacijske in kasneje politične oblasti jasno pokazale, kako bodo vladale na etnično mešanem ozemlju nekdanjega Avstrijskega primorja.

Ozemlje nekdanje fronte je bilo glede na poškodovanost razdeljeno v tri cone, ki jih je določila okrožnica avstrijskega notranjega ministrstva z dne 19. januarja 1918. Skupino A, kamor je bila vrnitev obvezna in prosta, so predstavljali ozemlje vzhodno od Soče, Brda, notranji del Krasa, srednje Vipavske doline in nekaj posoških občin. V skupino B so sodili kraji v spodnji Vipavski dolini, zgornje Posočje in del Brd, vrnitev vanje je bila fakultativna ter dovoljena takrat, če se je begunec lahko preživiljal z lastno gospodarsko dejavnostjo. V skupino C so sodili najbolj poškodovani kraji – Gorica z okolico, Gradišče ob Soči, Tržič, rob kraške planote, Doberdobska planota; vrnitev je bila tja dovoljena le izbranim javnim funkcionarjem, zdravnikom, kmetijskim prideovalcem, obrtnikom in podjetnikom, katerih prisotnost je bila potrebna za obnovo in oživitev gospodarske dejavnosti.²³

»Osrednjemu odboru« se je za organizacijo obnove sredi februarja 1918 pridružila »Županska zveza po vojni poškodovanih občin«, ki so jo ustanovili župani v vojni prizadetih občin in katere osrednja naloga je bila oživiti zlasti tiste obrtne dejavnosti (mizarstvo, opekarne, apnarne, kamnolome, kamnoseške delavnice), ki so bile

21 Kazak, »Cvetoča kri,« 378.

22 Neznani, »Prilika za nemške obrtnike in rokodelce vseh vrst, ki se nikdar več ne povrne,« *Slovenec*, 28. 1. 1918.

23 OeStA, AVA, Mdl, Allg, 19, n. 676/18, Odlok Heimkehr der Flüchtlinge in die gefürstete Grafschaft Görz und Gradisca, generale Regelung, Dunaj, 19. 1. 1918.

nujno potrebne v obnovitvenih delih, ki pa bi jih seveda opravljali izključno domači obrtniki in domači delavci. Delovno srečanje v Gorici 14. in 15. februarja 1918 so predstavniki županstev sklenili s posebno resolucijo avstrijski vladi, kjer so v 25 točkah predstavili svoje zahteve in pričakovanja glede reševanja begunskega vprašanja in obnove. Zahtevali so, da se v slovenskem delu Goriške obnovitvena dela izvajajo istočasno z deli v Furlaniji, prav tako naj se sočasno dostavijo tudi kmetijski stroji, kmetijski material in semena. Zahtevali so, da se gospodarji, ne glede na starost, oprostito vojaške službe, starejši od 50. let pa se takoj pošljejo domov. Pri vprašanju vojne škode so bila njihova pričakovanja jasna: takojšnja ocena vojne škode in sprejem zakona, ki bo uredil popolno vračilo po vojni povzročene škode na premoženjih in nepremičninah ter pridelkih, kar so župani razumeli tudi kot socialno-etično dolžnost države. Od vlade so pričakovali enakomerno in samostojno aprovizacijo za Goriško ter tudi namestitve slovenskega uradnika glede na slovenski značaj mesta in dežele; predlagali so Ernesta Klavžarja, »ki se je izkazal sposobnega voditi aprovizijsko akcijo in ki mu ljudstvo zaupa«. ²⁴ Resolucija predstavlja svojevrstno predstavitev dejanskega stanja na Goriškem in nujne ukrepe, ki so bili potrebni za vzpostavitev osnovnih bivanjskih razmer:

- inženirske enote naj počistijo polja, njive, travnike in vinograde granat in drugega razstreliva, žičnih mrež in drugih vojnih predmetov, pričakovali so tudi, da bodo trupla vojakov umaknili in jih dostojno pokopali;
- takojšnje popravilo cest in prometnih sredstev;
- neizvrševanje rekvizicij živine na Primorskem;
- dovoljenje za trgovanje občin na desnem bregu Idrije s kraji na levem bregu, »da ne bo v slovenskem delu dežele v onih krajih ljudstvo gladu pomrlo«; ²⁵
- zemljišča, ki jih je vojska dala v obdelavo, naj pregledajo zaupniki, ocenijo naj izdelke in tretjina pridelka naj se odstopi lastniku zemljišča;
- takojšnja sankcija deželnega stavbnega reda;
- takojšnja preskrba občin z dobro (!) pitno vodo, napajališči, pripravami za namakanje in zadostno količino razkuževalnih sredstev;
- povečanje števila uradnikov pri glavarstvih in državna podpora županstvom za delo, prav tako pa tudi plačilo županom za opravljanje županskih poslov med vojno in tudi za nadaljnjo dobo;
- potrditev »Pisarne slovenskih županstev po vojni prizadetih občin Primorske« na podlagi pravil kraške »Županske zveze«. ²⁶

Župani so postavili tudi narodno-politične zahteve, od poimenovanja krajevnih imen »enojezično, kakor ljudstvo nazivlja in ne kakor sedaj v nerazumljivih spakedrankah«, ²⁷ saj je krajevno imenoslovje na ozemlju, ki ga je okupirala italijanska vojska, doživelo preimenovanje v italijanščino oziroma v italijanski črkopis, do tega, da

24 Neznani, »Zahteve goriških županov«, *Slovenski narod*, 28. 2. 1918, 1.

25 Ibid.

26 Ibid.

27 Ibid.

naj se zemlja za obdelovanje ne odstopa drugorodcem, ker bi to razumeli kot »krivični atentat na naše narodne in gospodarske pravice«. ²⁸ To je bil tudi odgovor na izjavo »Volksrata« na zborovanju v Gradcu, po kateri je morala cesta do morja ostati prosta in zagotovljena s popravki meja ter naselitveno dejavnostjo, posebno pa so računali tudi na botrstvo Berlina, saj naj bi Berlin prevzel pokroviteljstvo nad obnovo Gorice. ²⁹ Resolucijo so zaključili z ugotovitvijo, da je

»Jugoslovanski klub z majniško deklaracijo napravil čin eminentne patrijotične važnosti ter izzval Wilsonovo izjavo, da se morajo meje med Avstrijo in Italijo začrtati na podlagi jasno vidnih narodnih črt, ter da je Jugoslovanski klub s to deklaracijo postavil v jasno luč odločne zahteve Jugoslovanov in izjavljajo, da stoje za to deklaracijo vsi župani in za njimi vse ljudstvo, ki od te zahteve ne odneha nikoli in niti za las«, ³⁰

ter pozvali pristojne k takojšnjemu ukrepanju, saj je bila dežela zaradi vojne tako hudo prizadeta, da se gorja ni dalo več prenašati. Poudariti velja, da so bile določene zahteve težko uresničljive tudi zaradi preprostega dejstva, ker so bile deželne oblasti v deželi še nepopolne, deželni glavar pa je tudi še spomladi 1918 vztrajal v dunajskem izgnanstvu. V skrbi za svojo usodo in zlasti zaradi prepričanja, »da so vse avstrijske oblasti za obnovo bolj pesek v oči, in čim bolj se je vojna še vlekla, toliko manj je bilo resnosti za pravo obnovno delo«, ³¹ so goriški Slovenci sredi aprila 1918 ustanovili še »Okrajni odbor za begunce«, ki je deloval po načelu samopomoči in se usmeril zlasti v iskanje primernih bivališč za begunce, zagotavljanje prehrane in druge oskrbe ter vsega drugega, od orodja do pohištva in šolskih potrebščin.

V tem pogledu je bila zelo aktivna čevljarska zadruga iz Mirna, ki se je kolektivno, s stroji in čevljarskimi obrati, delavci in njihovimi družinami preselila v Rečico v Savinjski dolini in ustvarila svojevrstno begunsko kolonijo. Zadruga je spomladi 1918 začela obnovo tovarne v Mirnu in pripravljala pogoje za vrnitev in bivanje beguncev, kar pa se je udejanjilo šele v letu 1920. Za vrnitev je zadruga priskrbela celo železniške vozove in brezplačen prevoz ter spremstvo posameznih skupin, tako kot so begunce s posebnim spremstvom leta 1915 pospremili v Rečico. Zadruga je za namen obnove bivališč demontirala italijanske vojaške barake, v Mirnu so organizirali ljudsko kuhinjo in zavetišče za begunce, ki so tja prihajali delat ter se vračali v Rečico. Poleg tega so odprli skladišče kmetijskega orodja, železnine, posode in drugih predmetov, saj je na porušenem območju vsega primanjkovalo, preskrbeli so tudi dve ročni mlatilnici za prvo povojno setev žita. ³² Toda prav primer mirenske čevljarske zadruge pojasnjuje, kako so različni procesi sovplivali tako na obnovo kot vračanje beguncev; tudi ob dobri (lokalni) organizaciji in gmotnih možnostih so težke razmere, razpršenost oblastnih struktur in ne nazadnje nejasna in negotova politična situacija pogojevali dolgo obnovo in vračanje.

28 Ibid.

29 Gabršček, *Goriški Slovenci*, 543.

30 Neznani, »Zahteve goriških županov«, 1.

31 Gabršček, *Goriški Slovenci*, 544.

32 Anton Vuk, *Zgodovina čevljarske industrije in obrti v Mirnu, v zvezi z združništvom in socialističnim gospodarstvom. Ob desetletnici današnjega podjetja Tovarna čevljev »Jadran« (Miren, 1957)*, 6.

Obnovitvena vnema se je razširila tudi na Kranjsko, kjer je deloval »Odbor za obnovitev Goriške v Ljubljani«, ki se je osredotočil na delo z begunci, saj jih je bilo na Kranjskem veliko in bi se ob ustreznih razmerah lahko najhitreje vrnilo na Goriško.³³ V obnovo Goriške se je jeseni 1918 vključil še Narodni svet v Ljubljani, katerega finančni odsek naj bi zbiral denar za obnovo, gospodarski odsek pa je oblikoval poseben pododsek, ki naj bi v Gorici in večjih krajih v deželi postavil posebne pisarne za sestavljanje prošenj za podpore in posojila, pomoč pri popisu vojne škode, urejanje zadev glede odškodnin in poučevanje ljudi o njihovih pravicah. Že 10. maja 1918 je v Ljubljani svoja pravila registrirala »Obrtna centrala v Ljubljani za obnovitev Goriške, registrirana zadruga z omejeno zavezo«, ki je imela namen pospeševati in tudi aktivno sodelovati pri obnovitvenih delih na Goriškem, v ta namen organizirati svoje člane – obrtnike in jih strokovno ter tudi denarno podpirati. Kot so poudarili v pravilih, zadruga ni iskala dobička, temveč je izključno nudila podporo članom pri dobavah materiala, orodja in vsega potrebnega za obnovitvena dela. Delovanje je bilo osredinjeno na tri področja: nabavo in posredovanje surovin, tehnično in komercialno posredovanje ter kreditna opravila. Osnova gmotne podpore je bila članarina v višini 1000 kron, obrtno centralo pa je vodilo načelstvo; prvo so sestavljali načelnik svečar Jernej Kopač, tesarski mojster Franc Ravnikar, stavbenik Ivan Ogrin, tajnik Zadrugne zveze Anton Kralj, ravnatelj Goriške zveze gospodarskih zadrug in društev v Ljubljani Svitoslav Premrou, ravnatelj Zavoda za pospeševanje obrti na Kranjskem Vladimir Remec, mizarski mojster Anton Rojina, soboslikar Franc Ks. Stare in kamnosek Anton Vodnik.³⁴

Kljub številnim organizacijam in pobudam se je obnova zamikala v dvajseta leta 20. stoletja in bila predvsem prepuščena znanju in iznajdljivosti domačih obrtnikov, zidarska tradicija pa je bila zagotovilo, da bodo kraji obnovljeni, naprej do takšne mere, ki bo omogočila vrnitev beguncev vanje.³⁵ Velike količine vojnega materiala so predstavljale gradbeno osnovo, kot ugotavlja Š. Ledinek Lozej, so bile »stavbe [...] zgrajene iz kamna in opeke, ki so ju skopali izpod ruševin«, kritina je bila pogosto pločevinasta. Porušene stavbe, ki jim je uspelo obdržati nosilne zidove, so bile obnovljene v prvotnem obsegu, novogradnje pa so sledile tudi novostim, tako v obliki kot uporabljenem materialu. V zvezi s tem velja omeniti, da si je prebivalstvo pri obnovi pomagalo tudi z vojaškim materialom, celo z vojaškimi nagrobniki.³⁶ Novosti sta prinesli elektrifikacija in vodovodna napeljava, odprta ognjišča so nadomestili štedilniki, kar je predstavljalo, skupaj s premikom sanitarnih prostorov v notranjost bivališč, pomembno spremembo stanovanjske kulture krajev ob nekdanjem soškem bojišču.³⁷

Konec vojne, razpad monarhije in ponovna ter razširjena italijanska vojaška zasedba slovenskih ozemelj so v obnovitvena dela prinesli zastoj in negotovost. Marca

33 Gabršček, *Goriški Slovenci*, 542.

34 *Pravila Obrtne centrale v Ljubljani za obnovitev Goriške, registrirane zadruge z omejeno zavezo* (Ljubljana: Obrtna centrala za obnovitev Goriške, 1918), pridobljeno 2. 10. 2023, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-SSU7I1SW>.

35 Branko Marušič, *Goriški Slovenci od prodora pri Kobaridu do konca leta 1918: diplomsko delo* (Solkan, 1962), 41.

36 Marušič, *Prva svetovna vojna v muzejih na Slovenskem*, 99, 100.

37 Špela Ledinek Lozej, »Obnova stavbnega fonda po prvi svetovni vojni v Vipavski dolini«, v: *Vojne na Slovenskem: pričevanja, spomini, podobe*, ur. Maja Godina Golja (Ljubljana: Založba ZRC, 2012), 70.

Slika 4: Šempeter pri Gorici - obnovljena cerkev in glavna ulica, 1933

Vir: SI PANG/0583, Zbirka fotografij, a. e. 41, št. 6 (originalne hrani Goriški muzej)

1919 so italijanske oblasti ukinile avstrijski urad za obnovo (»Wiederaufbau Görz und Gradisca«), vse njegove zaposlene, skupaj z Maksom Fabianijem, pa odpustila. Leta 1920 je začel delovati »Ufficio provinciale ricostruzioni architettura« (U.P.R.A.) oziroma kasneje »Ufficio provinciale regolazioni e architetture dannegiate«, ki je bil leta 1922 ukinjen, vendar je prav zaradi vloge Maksa Fabianija in sodelavcev pustil izjemen pečat pri obnovi in urbanizaciji porušene Goriške.

Leta 1925 je bila obnova načeloma zaključena, vojna škoda pa nikoli docela poravnana. Do leta 1922 je prebivalstvo Julijske krajine vložilo 145.650 napovedi vojne

škode, kar je znašalo 1.075.268.204 italijanskih lir.³⁸ Po zakonu o vojni škodi s 27. marca 1919 je bil že postopek za cenitev izredno zapleten, dolgotrajen in drag, vojni oškodovanec je moral namreč sam prijaviti škodo, cenitev pa je predstavljala velik finančni zalogaj in je bila zelo zamudna, saj država ni poskrbela za zadostno število uradnikov, ki bi izpeljali postopke cenitve in vračila vojne škode.³⁹ Zakon o vojni škodi nikakor ni poenostavil postopkov in »[t]ežko si je kdo od vojnih oškodovancev prav predstavljal pot, ki ga bo čakala in sicer trnjev križev pot, za dosego oziroma za namen dosege vojne odškodnine. Ta križev pot nam je začrtalo enotno besedilo vojnoodškodninskega zakona z dne 27. marca 1919 št.426 [...].«⁴⁰ Morda je bil to tudi razlog, da je bilo povrnitve vojne škode deležno malo Slovencev, sprva so jo izplačevali v gotovini, po letu 1923 pa le še v bonih. Praviloma naj bi bila povrnjena škoda nižja od vrednosti porušenih hiš, večino gradbenih del pa naj bi prevzela furlanska gradbena podjetja.⁴¹ Leta 1921 je bil ustanovljen poseben kreditni zavod v Veroni, ki je dajal predujme na račun odškodnine proti visokim obrestim. Povrnitev vojne škode, zlasti v kmetijstvu, je potekala počasi in ni bila nikoli v celoti poravnana.⁴²

Z vprašanjem vojne odškodnine se je od leta 1922 naprej ukvarjala »Zveza zadrug vojnih oškodovancev«, ki je bila »uspeh neuklonljive volje in nesebične požrtvovalnosti niti ne desetih naših ljudi«. ⁴³ Zveza je izdajala tudi časopis *Obnova Goriške*, ki je bil pravzaprav osrednja informacijska točka v zadevah vojnih odškodnin, bralce/oškodovance je seznanjala z zakonodajo, razpisi, v obliki vprašanj in odgovorov je pojasnjevala temeljne dileme glede povrnitve vojne škode, natančno so bili razdelani postopki za prijave vojne škode in zlasti obnovitvenih del, pa tudi svarila pred sleparji, ki so se okoriščali na račun vojnih oškodovancev.

V obnovo Gorice in Goriške se je dejavno vključil tudi arhitekt Maks Fabiani, ki je že na Dunaju ustanovil odbor za begunce iz južnih provinc, v Deželni komisiji pa je bil zaposlen kot vodilni arhitekt na Uradu za obnovo Gorice in Gradišča. V letih 1917–1922 je s svojimi pomočniki izdelal več kot 90 urbanističnih načrtov za porušene kraje od Bovca do Jadranskega morja. Do sedaj je bilo posredno ali neposredno identificiranih 92 regulacijski načrtov. Poleg omenjenih urbanističnih načrtov Fabiani sam v poročilu iz leta 1922 navaja tudi oddajo 70 načrtov za obnovo ali gradnjo posameznih javnih stavb, ki še niso bile v celoti identificirane. Med njimi so šole, upravne stavbe, cerkve, pokopališča in drugi objekti skupnosti v teh krajih. Tako kot so se številni primorski begunci ob koncu prve svetovne vojne vračali v porušene domove in v novo državo, tako se je tudi Fabianiju leta 1917 »na ruševinah vojne« začelo povsem novo poglavje življenja.

38 Petra Svolfjšak, »Vojna škoda«, v: *Enciklopedija Slovenije* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000), 320, 321.

39 Uredništvo, »Križev pot«, *Obnova Goriške* 15.–30. 9. 1922, 2.

40 Ibid.

41 Marušič, *Prva svetovna vojna v muzejih na Slovenskem*, 104.

42 Svolfjšak, »Vojna škoda«, 321.

43 Uredništvo, »Naša prva beseda«, *Obnova Goriške*, 1.–15. 7. 1922, 1.

Maks Fabiani (1865–1962)⁴⁴

Maximilian, Max ali Maks Fabiani je bil rojen 29. aprila 1865 v Kobdilju pri Štanjelu za časa večkulturne avstro-ogrske monarhije, ko so deželo Goriško-Gradiško (del Avstrijskega primorja) zaznamovali družbeni in gospodarski razvoj ter sobivanje slovenske, furlanske, italijanske in avstrijsko-nemške kulture in jezikov.

Maks je bil dvanajsti od štirinajstih otrok, ki so se rodili v premožni družini tržaško-tirolske plemkinje Karoline Kofler in kraškega veleposestnika Antona Fabianija slovensko-furlanskih korenin. Vzgojen in šolan, enako kot bratje, se je formiral v treh kulturah in jezikih: na narodnostno pretežno slovenskem Krasu, ob prisotnosti italijansko-furlanske jezikovne pokrajine in v avstrijski državi. Nasledil je rod Fabianijev, ki so bili stoletja pred njim rojeni na kobdiljskem posestvu – potem ko se je, domnevno konec 16. stoletja, tam naselil eden prvih s tem priimkom, »NOBILIS DOMINIS PETRUS FABIANUS NOTA(R)IUS IMP(ERII)«, ⁴⁵ umrl 24. junija 1633, kot je še danes zapisano na nagrobni plošči na kobdiljskem pokopališču pri Sv. Gregorju.⁴⁶

Fabiani se je najprej šolal na domačem posestvu v Kobdilju, osnovno šolo je obiskoval v Štanjelu, realko pa v Ljubljani, kasneje pomembnem mestu za njegovo poklicno in življenjsko pot. Arhitekturo je študiral na dunajski Politehniki (»Technische Hochschule«), kjer je z uspehom diplomiral 13. februarja 1892. Tudi sicer sta bili dojemljivost in lahkotnost pri dojemljanju novosti njegovi vrlini, kar pa je v arhitekturnih krogih sprožalo tudi nepotrebno ljubosumje, ali kot je zapisal sam:

»Vse dokaj dejavno življenje me je spremljala velika ljubezen do različnih umetnosti, velika dojemljivost za nekatere tehnične študije in prirojena lahkost, s katero sem osvajal znanstvene elemente. Ta lastnost je imela čudno posledico, da mi je prihranila naporen študij in mi zagotovila primat že v šoli in kasneje pri nalogah, ki sem jih opravljal v življenju in tako postal žrtev ljubosumja in resnično nezaslužena sovraštva.«⁴⁷

Leta 1892 je kandidiral za prestižno štipendijo Carla Ghega, z denarjem katere je tri leta potoval in si ogledoval umetnost arhitekture po Italiji, Grčiji, Turčiji, Mali Aziji ter Nemčiji, Švici, Belgiji, Franciji in Angliji. Izkušnja je zaznamovala Fabianijevo življenje, zapisal je, da je bilo »to svobodno potovanje nekakšen vir vsega mojega znanja in kulture«.⁴⁸

Dunajska leta, ki so sledila, so pomenila višek v njegovi karieri arhitekta in urbanista. Po začetnem sodelovanju z vodilnim dunajskim secesijskim arhitektom Ottom Wagnerjem se je uveljavil kot samostojni snovalec palač v številnih mestih monarhije, zlasti na Dunaju, v Trstu, Ljubljani in Gorici, ter tudi kot prodoren urbanist. Za nadaljnjo kariero takrat mladega arhitekta je bil ključen načrt za urbanistično obnovo mesta

44 Verena Koršič, »Fabiani, Maks (1865–1962)«, v: *Primorski slovenski biografski leksikon: 4. snopič Čotar - Fogar, 1. knjiga* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1977), 338, 339. Marko Pozzetto, »Življenje in delo,« v: *Maks Fabiani – Vizije prostora* (Kranj: Libra, 1997), 12–80.

45 Prepis iz nagrobne plošče na kobdiljskem pokopališču.

46 Nataša Kolenc, »Arhitekt Maks Fabiani in povojna obnova Goriške po I. svetovni vojni,« v: *Begunci: slovenski begunci s soške fronte*, ur. Ines Beguš in Marko Klavara (Nova Gorica: Goriški muzej, 2016), 108.

47 Pozzetto, »Življenje in delo,« 17.

48 Ibid., 19.

Slika 5: Maks Fabiani

Vir: Fond UMF

Ljubljane po velikem potresu leta 1895, ki ga je izdelal na lastno pobudo. Pravi prelom se je zgodil leto kasneje, 1896, z zmago na natečaju za prestižno zdravilišče za državne uslužbence avstro-ogrske monarhije v Opatiji, s katero so se mu odprla vrata na dunajski dvor. Leta 1902 je na dunajski univerzi doktoriral iz tehničnih ved in za dosežke v urbanizmu prejel tudi častni doktorat, dobil je položaj univerzitetnega profesorja za notranjo dekoracijo in ornamentalno kompozicijo. Uspehe je na Dunaju okronal z vlogo osebnega svetovalca avstrijskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda.⁴⁹

Ob slavi in uspehih na tujem je ostal močno navezan na domače kraje in se je na Kras tudi pogosto vračal. Eden najpomembnejših modernističnih arhitektov povojne Jugoslavije Edvard Ravnikar je zanj dejal, da je imel »čustveno-domačijsko zanimanje za kanal Gorica–Ljubljana«.⁵⁰

⁴⁹ Marko Pozzetto, »Arhitektura po meri človeka,« v: *Maks Fabiani - Vizije prostora* (Kranj: Libra, 1997), 30–37.

⁵⁰ Edvard Ravnikar, »Maks Fabiani arhitekt, inženir, pedagog,« *Primorski dnevnik*, št. 132, 21. 6. 1988, 12.

Streli na prestolonaslednika Franca Ferdinanda v Sarajevu so poleti 1914 sprožili prvo svetovno vojno. Z vstopom Italije v vojno proti Avstro-Ogrski leta 1915 se je odprla soška fronta, ki je brutalnost vojne prinesla tudi na goriška tla. Vojna, ki je usodno zarezala v življenja številnih Primorcev, je prinesla dokončen »konec nekega sveta« tudi za Fabianija. Med vojno je na Dunaju s somišljeniki ustanovil odbor za pomoč beguncem iz južnih provinc, razseljenih po deželah srednje Avstrije. Takoj po koncu bojev na soški fronti leta 1917 je sprejel prelomno odločitev: dvainpetdesetleten se je odpovedal uspešni karieri in udobju uglednega življenja na Dunaju in se vrnil na Goriško, opustošeno v vojni. Postal je vodja avstrijskega Urada za obnovo s sedežem v Gorici, formalno ustanovljenega 12. februarja 1918.

Po prenehanju avstrijske oblasti, ko je bil s težavnostjo politične usode stare Avstrije že dodobra seznanjen, je vseeno zavrnil povabilo dunajske univerze za vrnitev na Dunaj in nadaljevanje profesure. V pismu rektorju univerze je kot razlog za zavrnitev navedel moralno zavezo, da nadaljuje službo »upravitelja obnovitvenih del v Gorici in Gradišču«. Z uveljavitvijo italijanske oblasti nad nekdanjimi avstro-ogorskimi ozemlji le nekaj mesecev kasneje se je njegova osebna kalvarija pravzaprav šele začela, podobno kot za številne druge Primorce, ki so se po koncu vojne vračali na svoje večinoma porušene domove v tujo državo. Marca 1919 je Italija avstrijski Urad za obnovo ukinila, vse njegove zaposlene, skupaj s Fabianijem, ki je tedaj že pretrgal stike z Dunajem, pa odpustila. Zaradi oznak Slovenec in avstrijski patriot so mu bile v nadaljevanju zavrjene tudi prošnje za kakršno koli drugo državno službo. »[Č]eprav je po rodu Slovenec, ni razlogov, da bi ga označili za prepirljivca ali propagandista v škodo italijanskemu narodu.«⁵¹ Potreba po obnovi nove države se je iz dneva v dan večala. Dejstvo je, da so ga še večkrat krivično intelektualno diskvalificirali. S strokovnim ugledom in podporo vplivnih posameznikov pa se mu je leta 1920 uspelo začasno vrniti na čelo medtem ponovno vzpostavljenega urada U.P.R.A.

Do leta 1922, ko je bil urad dokončno ukinjen, je Maks Fabiani z maloštevilnimi sodelavci izdelal več kot 90 tako imenovanih regulacijskih načrtov za povojno obnovo mest in vasi v Posočju, na Goriškem, Krasu in v Vipavski dolini, na sedanji slovenski in italijanski strani meje. Do sedaj jih je največji poznavalec Maksa Fabianija – arhitekt Marko Pozzetto – posredno ali neposredno identificiral 92.⁵²

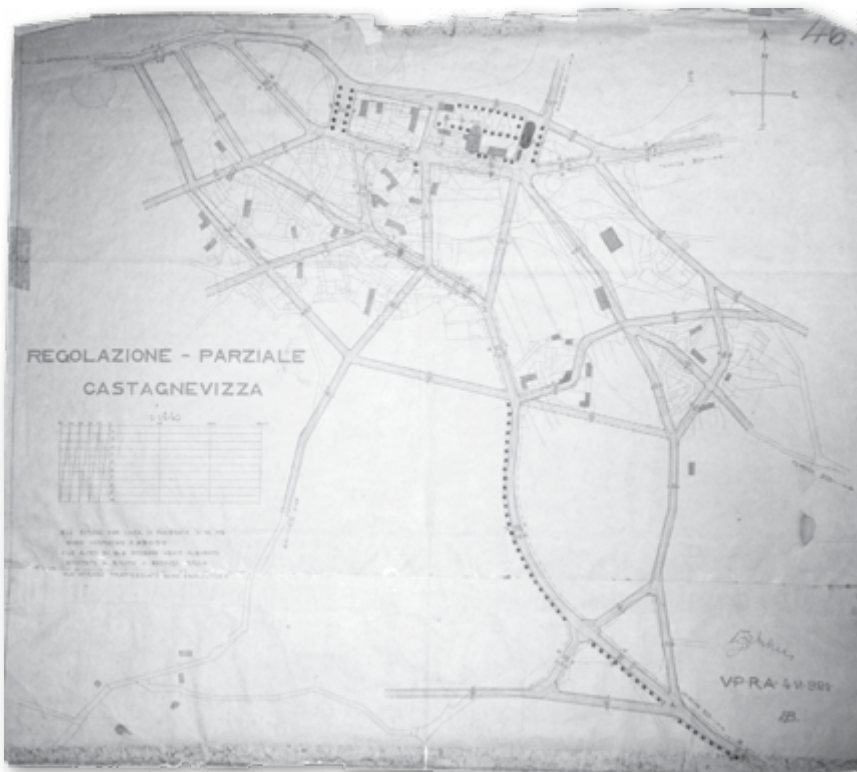
Grajenje iz danih možnosti in vrednot, *genus loci*, je bilo pri Fabianiju popolnoma ozaveščeno, kljub temu da je delo na terenu moral večkrat prepuščati sodelavcem, t. i. kontaktnim arhitektom, kot se je izrazil prof. Ravnikar.⁵³ Avtorstvo ni bilo povsem nesporno ugotovljeno, nekaj je bilo tudi sodelavcev, ki so bili navedeni, denimo Rečan Emil Karaman, številni načrti pa niso bili podpisani, tudi zato ne, ker je imel Fabiani pri realizaciji predlogov kar nekaj nasprotnikov na vodilnih položajih, ki so jih vendarle zasedali Italijani, pa vendar je kot vodja urada stal za celim korpusom načrtov. Še en razlog nepodpisovanja pa je bilo tudi izredno občutljivo vprašanje razlastitve obstoječih

51 Marko Pozzetto, »Vojna 1914–1918,« v: *Maks Fabiani - Vizije prostora* (Kranj: Libra, 1997), 49.

52 Ibid., 55.

53 Ravnikar, »Maks Fabiani arhitekt, inženir, pedagog,« 12.

Slika 6: Regulacijski načrt Kostanjevica

Vir: SI PANG/0837, Zbirka načrtov, zemljevidov in skic

lastništve v splošno korist.⁵⁴ Toda prav sodelavci, vdani njegovim nazorom, so bili tisti, ki so Fabianiju pomagali ustvarjati stike z ljudmi na terenu, z novimi kraji in naravo.

Povojna obnova sveže priključenih krajev nekdanjega Avstrijskega primorja, financirana z denarjem italijanske države v dvajsetih letih, je bila zagotovo tudi politični projekt. V okviru obnove je nova oblast dobila priložnost na novo zapisati krajevno zgodovino, sicer »vzidano« v stavbah. Pri obnovi oziroma nadomeščanju porušenih stavb so bili precej striktno uporabljeni historični arhitekturni slogi, primarno povezani z italijanskim oziroma latinskim svetom. Ob tem vidiku se pogosto odpira vprašanje Fabianijevega odnosa do »poitalijančevanja« primorske krajine v obdobju med obema vojnoma. Za tem političnim ciljem stojijo znana imena, upoštevajoč širšo sliko pa je take politične težnje le težko iskreno pripisati arhitektu Fabianiju. Morda gre tu za popolnoma nepolitično vprašanje temeljev Fabianijevega urbanizma, zagotovo napojenih iz antične klasične arhitekture, ali celo brezčasno razpravo o vitruvijskem popolnem razmerju v arhitekturi.

54 Prim. Kraljevi odlok, zakon št. 1907, 27. 11. 1921. Zakon, na katerem sloni celotno načrtovanje Posočja.

Z obnovo krajev vzdolž reke Soče je Fabianijevo urbanistično načrtovanje⁵⁵ Posočja (tudi Krasa in Vipavske doline) v širšem evropskem smislu pridobilo hkrati regionalno planiranje in načrtovanje posameznih (posebej javnih) objektov. Načrti ureditve krajev so bili končani 30. oktobra 1922, skoraj šest let po vojni. Za vsak kraj je predvidel prihodnji razvoj in njegovo funkcionalnost, kar je v prvi vrsti rezultiralo v posodobljeni cestni mreži, kjer so se ponekod še srednjeveške poti odpirale modernemu prometu novih stoletij z mislijo na obvoznice (denimo Gorica, Opatje selo). Nove ulične mreže in prihodnjo rast naselja je načrtoval tako pri večjih (Tolmin, Gorica, Ajdovščina) kot pri manjših krajih (Miren pri Gorici). Urejena so bila tudi nova središča, manjši (Temnica) in večji trgi, premišljeno vključeni drevoredi, parki (Gradišče od Soči), včasih samo posamezna drevesa.

Primerjava številnih fotografij iz vojnega in povojnega obdobja, samih regulacijskih načrtov ali sprehod skozi katero od »po Fabianiju« obnovljenih goriških mest ali vasi poraja vprašanje, ki ga je v svojem pisanju postavila že arhitektka Nataša Kolenc:⁵⁶ »[K]akšni bi bili ti kraji danes«, če se zanje takrat ne bi zavzel razgledan in daljnoviden svetovljan, mislec, arhitekt in urbanist, ki je bil z dušo in srcem pri svojem »kraševstvu« kot dednem arhitekturnem izhodišču, hkrati pa zavezan k obnovi porušenega Posočja?

Veliki projekt povojne obnove Primorske je številnim krajem vtisnil podobo, ki jo je v krajini zaznati še danes. In če vemo, da je Maks Fabiani za realizacijo projekta povojne obnove »zastavil« tako rekoč polovico svojega življenja, ki ga je do smrti leta 1962 preživel pretežno v Gorici, je njegova zapuščina Goriški zares obsežna in dragocena.

Viri in literatura

Arhivski viri

- OeStA - Österreichisches Staatsarchiv:
  - Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Mdl, Allg, 19.
- SI AS - Arhiv Republike Slovenije:
  - SI AS 59-1-10/13, Vojne škode na Goriškem.
- SI PANG - Pokrajinski arhiv v Novi Gorici:
  - SI PANG/0583, Zbirka fotografij.
  - SI PANG/0667, Zbirka razglednic krajev.
  - SI PANG/0837, Zbirka načrtov, zemljevidov in skic.

---

⁵⁵ Tega smo vsaj delno zaobjeli tudi v razstavi Petra Svobljak in Petra Kolenc, *Tu je vse končano vse je v razvalinah* (Ljubljana: ZRC SAZU, 2021), pridobljeno 1. 9. 2023, <https://www.zrc-sazu.si/sl/novice/tu-je-vse-koncano-vse-je-v-razvalinah>.

⁵⁶ Kolenc, »Arhitekt Maks Fabiani in povojna obnova Goriške,« 115.

Literatura in tiskani viri

- Abelow, Benjamin. *Kako je zahod pripeljal vojno v Ukrajino. Kako je politika ZDA in Nata pripeljala do krize, vojne in do tveganja jedrske katastrofe*. Ljubljana: Založba ZRC, 2023.
- Brecelj, Anton. »Cvetoča kri.« *Mladika* 16, št. 10 (1935), 377–81.
- Brecelj, Anton. »Lačen.« *Mladika* 16, 4 (1935), 135–39.
- Brecelj, Anton. »Nadloge pred prevratom in sam bolan.« *Mladika* 16, št. 11 (1935), 421–26.
- Brecelj, Anton. »Ob prevratu na Goriškem.« *Slovenec*, 28. 10. 1928, 18, 19.
- Brecelj, Anton. »Podgane.« *Mladika* 16, št. 9 (1935), 335–39.
- Brecelj, Anton. »Skrivne groze.« *Mladika* 16, št. 3 (1935), 91–94.
- Brecelj, Anton. »Slučaji, ki so ali niso slučaji.« *Mladika* 16, št. 5 (1935), 179–82.
- Brecelj, Anton. »Srečanje s kolero.« *Mladika* 16, št. 2 (1935), 53–55.
- Brecelj, Anton. »V vojaški službi.« *Mladika* 16, št. 1 (1935), 13–16.
- Brecelj, Anton. »Za viteški red Franca Jožefa.« *Mladika* 16, št. 8 (1935) 299–303.
- Brecelj, Anton. »Zdravilo za smrt in življenje.« *Mladika* 16, št. 6 (1935) 219–23.
- Fornazarič, Dr. S. »Goriška.« *Demokracija*, št. 1-3, 1919 (II), 20–29.
- Gabršček, Andrej. *Goriški Slovenci 2*. Ljubljana: samozaložba, 1935.
- Kolenc, Nataša. »Arhitekt Maks Fabiani in povojna obnova Goriške po I. svetovni vojni.« V: *Begunci: slovenski begunci s soške fronte*. Ur. Ines Beguš in Marko Klavora, 106–15. Nova Gorica: Goriški muzej, 2016.
- Koršič, Verena. »Fabiani, Maks (1865–1962).« V: *Primorski slovenski biografski leksikon: 4. snopič Čotar - Fogar, 1. knjiga*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1977.
- Kreačič, Goranka. »Mož od Soče: portret dr. Slavka Fornazariča, borca za narodnostne pravice primorskih Slovencev.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 2 (2017): 8–32.
- Ledinek Lozej, Špela. »Obnova stavbnega fonda po prvi svetovni vojni v Vipavski dolini.« V: *Vojne na Slovenskem: pričevanja, spomini, podobe*. Ur. Maja Godina Golja, 63–75. Ljubljana: Založba ZRC, 2012.
- Marušič, Branko. *Goriški Slovenci od prodora pri Kobaridu do konca leta 1918: diplomsko delo*. Solkan, 1962.
- Marušič, Jaka. *Prva svetovna vojna v muzejih na Slovenskem: magistrsko delo*. Ljubljana, 2006.
- Neznani. »Prilika za nemške obrtnike in rokodelce vseh vrst, ki se nikdar več ne povrne.« *Slovenec*, 28. 1. 1918.
- Pozzetto, Marko. »Arhitektura po meri človeka.« V: *Maks Fabiani - Vizije prostora*, 30–37. Kranj: Libra, 1997.
- Pozzetto, Marko. »Vojna 1914–1918.« V: *Maks Fabiani - Vizije prostora*, 46–54. Kranj: Libra, 1997.
- Pozzetto, Marko. »Življenje in delo.« V: *Maks Fabiani - Vizije prostora*, 12–21. Kranj: Libra, 1997.
- Ravnikar, Edvard. »Maks Fabiani arhitekt, inženir, pedagog.« *Primorski dnevnik*, št. 132, 21. 6. 1988, 12.
- *Sklad za izgradnjo miru*. Pridobljeno 3. 10. 2023. <http://unis.unvienna.org/unis/sl/pressrels/2006/unisinf170.html>.
- Svolfjšak, Petra in Petra Kolenc. *Tu je vse končano vse je v razvalinah*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2021. Pridobljeno 1. 9. 2023. <https://www.zrc-sazu.si/sl/novice/tu-je-vse-koncano-vse-je-v-razvalinah>.
- Svolfjšak, Petra. »Vojna škoda.« V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000.
- Uredništvo. »Križev pot.« *Obnova Goriške* 15.–30. 9. 1922, 2.
- Uredništvo. »Naša prva beseda.« *Obnova Goriške*, 1.–15. 7. 1922, 1.
- Vuk, Anton. *Zgodovina čevljarke industrije in obrti v Mirnu, v zvezi z združništvom in socialističnim gospodarstvom. Ob desetletnici današnjega podjetja Tovarna čevljev »Jadran«: tipkopis*. Miren, 1957.